

УДК 342.1, 341

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.54>

АЛЬТЕРНАТИВНА (НЕВІЙСЬКОВА) СЛУЖБА В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Пирога І. С.,
*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
e-mail: maksa7@meta.ua*

Белова М.В.,
*доктор юридичних наук, доцент
кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0003-2077-2342*

Фрідманська Ф.І.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
докторант юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Пирога І.С., Белова М.В., Фрідманська Ф.І. Альтернативна (невійськова) служба в умовах воєнного стану.

Право на альтернативну невійскову службу є важливим інститутом, що гарантує реалізацію свободи совісті та переконань у демократичних державах. Воно передбачає можливість виконувати обов'язок перед державою в альтернативній формі громадянам, чий релігійні, етичні чи моральні переконання несумісні з несенням військової служби. Це право визнається як міжнародними правовими стандартами, такими як Європейська конвенція про права людини та Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, так і законодавством багатьох країн, зокрема України. Водночас, його реалізація в умовах війни ставить перед правовими системами нові виклики, які потребують глибокого осмислення.

Зобов'язання держави щодо забезпечення обороноздатності та національної безпеки в умовах надзвичайного стану поширюються на захист суверенітету і територіальної цілісності. У таких умовах мобілізація всіх доступних ресурсів, включно з людським потенціалом, є життєво необхідною. Водночас демократична держава не може ігнорувати основоположні права людини, навіть у періоди збройного конфлікту. Це породжує складний юридичний і моральний баланс між захистом прав особистості та забезпеченням інтересів суспільства.

У статті досліджено Українську державу, яка, перебуваючи в стані збройної агресії, зіткнулася з низкою питань щодо правового регулювання альтернативної невійськової служби. Національне законодавство формально визнає право на таку службу, зокрема в Конституції України та Законі «Про альтернативну (невійскову) службу». Проте під час воєнного стану його реалізація стикається з певними обмеженнями і практичними проблемами, які стосуються як правового регулювання, так і механізмів застосування. Наприклад, питання про можливість проходження альтернативної служби під час мобілізації досі викликає значні дискусії у суспільстві та серед правників.

Особливого значення набуває питання відповідності українського законодавства міжнародним стандартам у цій сфері. Такі організації, як Рада Європи та ООН, наголошують, що право на альтернативну службу має бути гарантованим навіть у період збройного конфлікту, оскільки воно є

невід'ємною складовою свободи думки, совісті та релігії. Водночас національні уряди часто обґрунтовують обмеження цього права в умовах війни нагальною потребою у військовослужбовцях.

Ключові слова: право на альтернативну (невійськову) службу, військовий обов'язок, військова служба, правовий режим воєнного стану, свобода релігії, свобода віросповідання, релігійні та інші переконання.

Pyroha I.S., Bielova M.V., Fridmanska V.I. Alternative (non-military) service under the conditions of the state of martial.

The right to alternative non-military service is an important institution that guarantees the realization of freedom of conscience and belief in democratic states. It provides for the possibility of fulfilling a duty to the state in an alternative form for citizens whose religious, ethical or moral beliefs are incompatible with military service. This right is recognized both by international legal standards, such as the European Convention on Human Rights and the International Covenant on Civil and Political Rights, and by the legislation of many countries, including Ukraine. At the same time, its implementation in wartime poses new challenges for legal systems that require deep reflection.

The state's obligations to ensure defense capability and national security in a state of emergency extend to the protection of sovereignty and territorial integrity. In such conditions, the mobilization of all available resources, including human potential, is vital. At the same time, a democratic state cannot ignore fundamental human rights, even during periods of armed conflict. This creates a complex legal and moral balance between protecting individual rights and ensuring the interests of society.

The article examines the Ukrainian state, which, being in a state of armed aggression, faced a number of issues regarding the legal regulation of alternative non-military service. National legislation formally recognizes the right to such service, in particular in the Constitution of Ukraine and the Law "On Alternative (Non-Military) Service". However, during martial law, its implementation faces certain restrictions and practical problems that relate to both legal regulation and application mechanisms. For example, the question of the possibility of performing alternative service during mobilization still causes significant debate in society and among lawyers.

Of particular importance is the issue of compliance of Ukrainian legislation with international standards in this area. Organizations such as the Council of Europe and the UN emphasize that the right to alternative service must be guaranteed even during armed conflict, since it is an integral part of freedom of thought, conscience and religion. At the same time, national governments often justify restrictions on this right in times of war by the urgent need for military personnel.

Key words: right to alternative (non-military) service, military duty, military service, legal regime of martial law, freedom of religion, freedom of belief, religious and other beliefs.

Постановка проблеми. Права та свободи людини і громадянина є основними цінностями, які забезпечують гідність, автономію та розвиток кожної особи. Вони становлять базу для формування та соціалізації індивіда, дозволяючи йому вільно висловлювати свої думки, переконання та ідеї, а також обирати життєві цілі та способи їх досягнення. Питання прав людини і громадянина, їх реалізація та захист в умовах воєнного стану є дуже складними і багатогранними. Воєнний стан свідчить про критичну ситуацію, коли країна стикається з серйозними викликами, які загрожують її територіальній цілісності, конституційному ладу, національній безпеці, життєво важливим інтересам суспільства і держави. У таких умовах постає нагальне питання: як забезпечити національну безпеку, не порушуючи основні права та свободи громадян, не спричиняючи їм ще більшої шкоди?

Повномасштабне вторгнення агресора на територію України в лютому 2022 року стало найбільшим викликом для українського народу з моменту проголошення незалежності у 1991 році. На порядку денному стоїть питання збереження державності як такої, що, у свою чергу, актуалізує питання щодо необхідності посилення обороноздатності держави, підвищення ефективності її збройних сил.

На етапі кодифікації та прогресивного розвитку міжнародного права, та Українського зокрема, позначилися дві тенденції: подальша кодифікація у сфері прав людини, яка підтверджується прийняттям, наприклад, Конвенції про права інвалідів від 13 грудня 2006 р. [1], а також Факультативного протоколу до Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права від 10 грудня 2008 р. [2] та подальше уточнення змісту вже закріплених у міжнародно-правових актах

конкретних прав і свобод людини. У останньому випадку йдеться, зокрема, про право людини на альтернативну службу замість військової. Аналізу правових проблем альтернативної служби присвячено цю статтю.

Стан опрацювання проблеми. Проблеми правового регулювання альтернативної (невійськової) служби у своїх дослідженнях розробляли Ю.П. Битяк, О.В. Білаш, С.Р. Вандьо, Т.О. Карабін, І.М. Шопіна, С.В. Ківалов, Т.О. Коломоєць, А.О. Селіванов, Л.В. Ярмол, С.А. Федчишин та ін.

Метою статті є аналіз міжнародного та українського законодавства щодо правового регулювання альтернативної служби, виявлення основних проблеми у сфері проходження альтернативної служби та надання рекомендацій щодо удосконалення законодавства у цій царині.

Виклад основного матеріалу. У Конституції України закріплено, що ніхто не може бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів з мотивів релігійних переконань. У випадку, якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінено альтернативною (невійськовою) службою (ч. 4 ст. 35 Конституції України [3]).

Слід підкреслити, що право на альтернативну службу прямо не закріплене у чинних міжнародних правових актах. Однак це право людини виводиться з інших прав і свобод людини (закріплених у цих міжнародних актах), наприклад, з права на відмову від військової служби за переконаннями совісті, яке, зі свого боку, впливає із права на свободу думки, совісті та віросповідання, закріплених у ст. 18 та 19 Загальної декларації прав людини 1948 р. [4], у ст. 18 та 19 Міжнародного пакту про цивільні та політичні права 1966 р. [5], у ст. 9 та 10 Європейської Конвенції про захист прав та основних свобод людини 1950 р. [6].

Стаття 18 Загальної декларації прав людини говорить: «Кожна людина має право на свободу думки, совісті та релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання та свободу сповідувати свою релігію та переконання як одноосібно, так і спільно з іншими, публічним чи приватним порядком, у навчанні, богослужінні та виконанні релігійних та ритуальних обрядів» [4].

У ст. 18 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права це право зафіксовано таким чином: «Кожна людина має право на свободу думки, совісті та релігії. Це право включає свободу мати або приймати релігію чи переконання на свій вибір і свободу сповідувати свою релігію та переконання як одноосібно, так і спільно з іншими, публічним чи приватним порядком у відправленні культу, виконанні релігійних та ритуальних обрядів та навчань. Ніхто не повинен піддаватися примусу, що применшує його свободу мати або приймати релігію або переконання на свій вибір. Свобода сповідувати релігію чи переконання підлягає лише обмеженням, встановленим законом та необхідним для охорони суспільної безпеки, порядку, здоров'я та моралі, так само як і основних прав і свобод інших осіб...» [5, с. 25].

Стаття 9 Європейської Конвенції про захист прав та основних свобод людини передбачає: «Кожна людина має право на свободу думки, совісті та релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію чи переконання та свободу сповідувати свою релігію чи переконання як індивідуально, так і спільно з іншими, публічним чи приватним порядком у богослужінні, навчанні, відправленні релігійних та культових обрядів. Свобода сповідувати свою релігію або переконання підлягає лише тим обмеженням, які передбачені законом і необхідні в демократичному суспільстві на користь суспільної безпеки, для охорони громадського порядку, здоров'я чи моральності або захисту прав і свобод інших осіб» [6].

З наведених вище положень Загальної декларації прав людини та Міжнародного пакту про громадянські та політичні права видно, що ці акти закріплюють право на свободу переконань і на вільне вираження, яке включає свободу безперешкодно дотримуватися своїх переконань, і свободу шукати, отримувати і поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами та незалежно від державних кордонів (ст. 19 Загальної декларації прав людини). Що стосується Європейської Конвенції про захист прав та основних свобод людини, то це положення фіксується як свобода дотримуватися своєї думки та свобода отримувати та поширювати інформацію та ідеї без будь-якого втручання з боку публічної влади та незалежно від державних кордонів [6, ст. 10].

У зауваженнях загального порядку № 22 за ст. 18 Міжнародного пакту про цивільні та політичні права, прийнятих на 48 сесії 1993 р. Комітетом з прав людини, було висловлено думку про те, що таке право впливає зі ст. 18, оскільки обов'язки щодо застосування зброї можуть перебувати у серйозній суперечності зі свободою совісті та правом сповідувати релігію чи переконання, хоча

у Пакті конкретно не йдеться про право на відмову від військової служби з міркувань совісті. У тих випадках, коли таке право визнано законом чи практикою, не повинно проводитися жодних відмінностей між особами, які відмовляються від військової служби з міркувань совісті, виходячи з характеру їх конкретних переконань; так само не повинно бути ніякої дискримінації щодо осіб, які відмовляються нести військову службу [7].

У резолюції Комісії з прав людини 1995/83 від 8 березня 1995 р. було звернено увагу на право кожної людини відмовитися від військової служби як законне здійснення права на свободу думки, совісті та релігії [8]. Комісія з прав людини закликала держави запровадити таке законодавство та дотримуватись такої практики, щоб характер та зміст переконань, на підставі яких здійснена відмова, ніяк не впливали на ставлення до окремих людей, а також щоб по відношенню до тих, хто відмовився, була виключена будь-яка дискримінація через їхню неучасть у військовій службі; форми альтернативної служби повинні мати невійськовий чи громадянський характер, відповідати суспільним інтересам та не повинні мати характеру покарання.

Комісією підтверджується важливість наявності інформації про право на відмову від військової служби та засоби отримання статусу відмовника для всіх відповідних осіб, які постраждали від військової служби [8]. Крім того, Комісія звернулася до держав-членів, які ще не мають такої системи, із закликом заснувати у межах їх національної правової системи незалежні та неупереджені органи, доручивши їм визначати обґрунтованість відмови від військової служби з міркувань совісті у кожному конкретному випадку [9].

У резолюції Комісії з прав людини 1998/77 зазначалося, що держави повинні вжити необхідних заходів для того, щоб особа не піддавалася ув'язненню та багаторазовому покаранню за відмову від проходження військової служби; вказувалося, що ніхто не повинен бути судимий або покараний за злочин, за який був засуджений або виправданий у відповідності до закону та кримінально-процесуального права. Комісія закликала держави, з урахуванням обставин кожного конкретного випадку, розглянути питання про надання притулку тим, хто з міркувань совісті змушений залишити свою країну, бо вони бояться переслідування через їхню відмову від проходження військової служби (коли немає положень або адекватних положень для осіб, які відмовляються від несення військової служби) [10].

Відповідно до вищесказаного, право на альтернативну службу безпосередньо впливає з права на свободу совісті, під якою розуміється право сповідувати індивідуально чи спільно з іншими будь-яку релігію чи не сповідувати жодної; вільно вибирати і міняти, мати і поширювати релігійні та інші переконання та діяти відповідно до них. Слід підкреслити, що саме можливість поступати згідно зі своїм особистим переконанням совісті передбачає право кожного індивіда самому вирішувати питання щодо застосування зброї щодо інших людей.

Незважаючи на закріплення цього права у міжнародно-правових актах, єдиної уніфікованої системи термінів щодо альтернативної служби поки що не склалося. Насамперед, це стосується самого терміна «альтернативна служба». Наприклад, кожна держава застосовує різні назви: в Україні – «альтернативна (невійськова) служба» [11], в Молдові – «цивільна (альтернативна) служба» [12], у Грузії – «невійськова, альтернативна трудова служба» [12].

У ст. 2 Закону «Про організацію цивільної (альтернативної) служби» Молдови наголошується, що цивільна служба – це державна, громадська суспільно корисна та добровільна служба, що є альтернативою для громадян Республіки Молдова, які через релігійні, пацифістські, етичні, моральні, гуманітарні переконання чи з інших подібних причин не можуть проходити строкову військову службу [12].

Закон Вірменії зазначає, що альтернативна служба, що здійснюється громадянином Республіки Вірменія, – особлива державна служба, яка не пов'язана з носінням, утриманням, зберіганням та використанням зброї та яка складається з двох видів: 1) альтернативна військова служба – особливий вид державної служби, який здійснюється у Збройних Силах Республіки Вірменія; 2) альтернативна трудова служба – особливий вид державної служби, що здійснюється поза Збройними Силами Республіки Вірменія [12].

Право на альтернативну службу з міркувань совісті визнається у більшості країн Західної Європи. Відповідно до закону Німеччини «Про альтернативну цивільну службу», прийнятого у 2010 р., особі, яка відмовляється з міркувань совісті від несення військової служби, пов'язаної з користуванням зброєю, може бути запропоновано пройти альтернативну службу. Цей закон не повинен обмежувати свободу ухвалення рішення на основі міркувань совісті і повинен передбачати

можливість несення альтернативної служби поза підрозділами збройних сил чи федеральної пограничної служби. Слід наголосити, що в деяких країнах Європи взагалі ліквідовано обов'язкову військову службу (Бельгія, Голландія, Норвегія, Фінляндія та ін.).

У чинному законодавстві України передбачено поняття «альтернативна (невійськова) служба». Згідно зі статтею 35 Конституції України, кожен громадянин має право на свободу світогляду та віросповідання. Це право включає можливість сповідувати будь-яку релігію або залишатися нерелігійним, вільно здійснювати релігійні обряди, проводити культи та займатися релігійною діяльністю як індивідуально, так і колективно. Якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, він має право замінити його альтернативною (невійськовою) службою [3].

Однак з моменту введення воєнного стану у 2022 році ситуація кардинально змінилась. Українські суди почали виносити як виправдувальні, так і обвинувальні вироки щодо осіб, віросповідання яких забороняє користування зброєю.

Так, Роздільнянський районний суд Одеської області у 2024 році прийняв рішення (справа № 511/2216/24) [13], зазначивши, що Законом України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» альтернативна (невійськова) служба під час воєнного стану не визначена. Водночас у цьому випадку суд враховує практику ЄСПЛ, який неодноразово зазначав, що Свідки Єгови належать до відомої християнської конфесії, що з моменту свого виникнення активно діють у багатьох країнах світу, в тому числі в усіх європейських країнах-членах Ради Європи, є релігійною групою, що дотримується принципів пацифізму, та їхнє віровчення не дозволяє її членам проходити військову службу, носити військову форму або брати в руки зброю. З іншого боку, Свідки Єгови погоджуються здійснювати альтернативну цивільну службу за умови, що вона не пов'язана з військовими організаціями. Отже, ЄСПЛ (справа № 511/2216/24) установив, що право Свідків Єгови, до яких належить позивач, на відмову від проходження військової служби за релігійними переконаннями гарантовано пунктом 1 статті 9 Конвенції. Роздільнянський районний суд Одеської області констатував, що незабезпечення таким особам можливості реалізувати їхнє право на альтернативну (невійськову) службу, є втручанням у їх свободу сповідувати свою релігію.

Тернопільській апеляційний суд у 2023 році (справа № 595/461/23) скасував вирок Бучацького районного суду Тернопільської області і визнав громадянина Д. Зелінського винним у вчиненні злочину, передбаченого ст. 336 КК України [14].

Отже, чинним законодавством не передбачена можливість проходження альтернативної (невійськової) служби під час воєнного стану, що порушує права осіб, чий релігійні переконання не дозволяють користування зброєю. З метою заповнення цієї прогалини, у законодавстві 24 липня 2024 року у Верховній Раді України зареєстровано проект Закону № 11439 «Про внесення змін до статті 23 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» щодо забезпечення конституційного права громадян на альтернативну службу» [15]. Головною метою законопроекту є забезпечення конституційного права громадян на альтернативну (невійськову) службу, а також уникнення зайвих непотрібних проблем в силах оборони через мобілізацію громадян, які не готові, щонайменше, морально служити/воювати, та зняття непотрібної соціальної напруги, сприяння «мобілізації здорового глузду» і зміцненню обороноздатності. Зокрема пропонується внести зміни до статті 23 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», якими передбачено, що призову на військову службу під час мобілізації на особливий період не підлягають також священнослужителі, які належать до церков і релігійних організацій (об'єднань), що входять до Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій і чия діяльність не заборонена в Україні, та громадяни України, які письмово підтверджують, що виконання військового обов'язку суперечить їх релігійним переконанням (цим громадянам виконання цього обов'язку має бути замінено альтернативною (невійськовою) службою). Ці громадяни у зазначений період можуть бути прийняті на військову службу за контрактом [15].

На завершення слід зазначити, що завдяки активній правотворчій діяльності на міжнародному рівні та прийняття міжнародно-правових актів, а також постійному контролю з боку міжнародних правозахисних механізмів ООН і регіональних органів намітилася тенденція до переходу від обов'язкової військової служби до альтернативної форми в багатьох державах-членах ООН.

Висновки. Право на альтернативну невійськову службу є важливим інститутом, що гарантує реалізацію свободи совісті та переконань у демократичних державах. Це право визнається як міжнародними правовими стандартами, такими як Європейська конвенція про права людини та

Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, так і законодавством багатьох країн, зокрема й України. Право на альтернативну службу мають громадяни України, якщо виконання військового обов'язку суперечить їхнім релігійним переконанням, віровчення яких не допускає користування зброєю. Водночас, його реалізація в умовах війни ставить перед правовими системами нові виклики, які потребують глибокого осмислення та внесення змін до законодавства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Convention on the Rights of Persons with Disabilities. Doc. UN A/RES/61/106. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-persons-disabilities>.
2. Optional Protocol to the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. Doc. UN A/RES/63/117. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/optional-protocol-international-covenant-economic-social-and>.
3. Конституція України: Закон від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>.
4. Universal Declaration of Human Rights. Doc. UN A/RES/217(III)., URL: [https://docs.un.org/en/A/RES/217%20\(III\)](https://docs.un.org/en/A/RES/217%20(III)).
5. Human Rights: Collection of International Treaties. Vol. I (Part One). Universal Treaties. United Nations. New York and Geneva, 2002. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/496737?v=pdf>.
6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Міжнародний документ від 04 листопада 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
7. Зауваження загального порядку 22. URL: <https://ukraine.un.org/sites/default/files/2021-07/GC37%20UKR.pdf>.
8. Conscientious objection to military service. Doc. UN E/CN.4/RES/1995/83. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/173805?ln=en>.
9. Доповідь Генерального секретаря, підготовлена на виконання резолюції 1995/83 Комісії з прав людини «Питання про відмову від несення військової служби з міркувань совісті». URL: <https://www.refworld.org/reference/countryrep/amnesty/1997/en/39418>.
10. Conscientious objection to military service. Doc. UN E/CN.4/RES/1998/77. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/255752?ln=en>.
11. Про альтернативну (невійськову) службу: Закон України 1975-XII від 23.04.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1975-12#Text>.
12. Права призовників у Східній Європі, Центральній Азії та на Південному Кавказі. Огляд законодавства і практики 2021. URL: https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/TheRights_of_Conscripts_Review_of_Legislation_and_Practice_UKR.pdf.
13. Рішення Роздільнянського районного суду Одеської області від 28.06.2024 р. у справі № 511/2216/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120055157>.
14. Вирок Тернопільського обласного суду від 29.08.2023 р. у справі № 595/461/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113132308>.
15. Проект Закону про внесення змін до статті 23 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» щодо забезпечення конституційного права громадян на альтернативну (невійськову) службу. URL: <https://itd.rada.gov.ua/BILLINFO/Bills/Card/44641>.
16. Белов Д.М., Белова М.В. Конституційний транзит: окремі питання теорії. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск 84. Ч. 4. С. 107–114.